Knecht Tamás

„A szók alakításáról” című Brassai-kézirathoz

I. Az 1950-es években rendeletileg megszüntetett kolozsvári unitárius főgimnázium könyv- és kéziratára is a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának őrzésébe került. Ez utóbbi intézmény kutatóinak egyike, dr. Lakó Elemér 1980-ban fejezte be *Catalogul manuscriselor unitariene pãstrate la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R. (Az Unitárius Kollégium könyvtára kéziratának katalógusa) Vol. I (Cluj-Napoca, 1980)* című munkáját, amely a Szegedi Tudományegyetem régi magyar tanszéke gondozásában angolul jelent meg 1997-ben. Ez a nevezett intézményben őrzött unitárius kéziratári anyag teljes értékű és átfogó katalógusa, amelyben a Brassaihoz kapcsolható tételek között egy szerzői kéziratban ránk maradt magyar nyelvű latin grammatika-töredék is szerepel.

Mivel azonban a Brassai nyelvtudományi munkásságával foglalkozó szakirodalom ezt a munkát – úgy tűnik – nem ismeri, a továbbiakban a Lakó-féle, természetszerűleg szűkszavú ismertetést igyekszem kiegészíteni. Majd pedig e Brassai-mű magyar nyelvtudományi terminológia-történeti vonatkozásaira és az ezekkel összefüggő leíró nyelvészeti vonatkozásokra térek ki.¹³⁶

II. A kézirat ismertetése:

1. Alaki leírás: a kézirat jelzete a fent említett őrzési helyen: Ms. U 1521. A kézirat két fedőlapja néhány korábbi jelzettől eltekintve üres. Huszonöt fólióból áll, a 35. lap verzója és a 47. rektója beíratlan. A félfóliók számozását piros színű ceruzával később jegyezték be. A szerző által használt tinta szinte fekete. A félfóliók mérete, miként azt már Lakó Elemér megállapította, 198 × 125 mm. Az írástükrök nagysága változó. A sorok száma a teleírt lapokon 21 és 30 között ingadozik. A teljes szöveg egyetlen kéz munkája. Hogy ez a kéz Brassai keze, arról magam is meggyőződhettem, mivel egybevettem az Ms.U. 690 jelzetű *Metaphysika*, illetve az Ms.U. 12588 jelzetű *Szanszkrit jegyzetek II.* című kéziratokkal, amelyek kétségbevonhatatlanul Brassai munkái.

2. A kézirattal kapcsolatos feltételezések:

Szinte bárki által könnyen felismerhető, hogy a kézirat egy latin grammatika töredéke. Boros György monográfiája Brassai tankönyveivel kapcsolatosan megemlíti, hogy írt egy kétkötetes latin nyelvtant, mely 1842-ben már készen is állt, de a kedvező bírálat ellenére sem jelent meg.¹³⁷ A későbbiekben talán éppen ezért vesztetett nyoma a kéziratnak.

Fitz József Brassai-monográfiájában azt olvassuk, hogy Brassainak „a unit. Főgimnázium könyvtárában van egy latin nyelvtan töredéke: A’ szók alakításáról.”¹³⁸ Mindezek alapján indokolt feltételeznünk, hogy az általunk vizsgált kézirat és a Fitz említette töredék azonos, és hogy ez a latin grammatika-töredék nem azonos az 1872-ben Kolozsváron megjelent *Hogyan kelljen a latin hajtogatást ésszerűen, gyorsan és sikeresen tanítani* című Brassai-munkával. Ez utóbbi tí. A conjugatiókkal kapcsolatos gyakorlatokat kérdések formájában tartalmazó tanári segédkönyv.

¹³⁶ Itt is köszönöm Lőrinczi Rékának, hogy felhívta figyelmemet a LAKÓ-katalógusra és erre a kézira.

¹³⁷ Boros György, Dr. Brassai Sámuel élete. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár, 1927:137 l.

¹³⁸ Fitz József, Brassai Sámuel. Monográfia. Bp., 1912:76.

3. A kézirat tartalmának ismertetése:

Ez a ránk maradt grammatika-töredék két egységre oszlik. Az elsőben Brassai a latin szóalkotási módok közül kettőt mutat be: a szóképzést és a szóösszetételt. A második részt (mai terminussal) szófajtaként határozhatnók meg.

A kézirat a szóképzés bemutatásával kezdődik. 1r: „a’ törzsök szóból előragok és utóragok és némi változtatások által származott szók alakíttatnak.” Utóragoknak azokat a „végzeteket” nevezi, melyeket: 1r: „a’ szó törzsökéhez szokták ragasztani”, míg 20r: „előragok azok, melyek a’ törzsöknek elébe tétetnek”.

A munka az „utóragok” felsorolásával folytatódik. Brassai elmondja, hogy ezekkel verbumokat, substantivumokat, adjectivumokat, adverbiumokat, számneveket (sic!) és pronomeneket képezhetünk. Megemlítendő, hogy a szerző a beszédrészeket hol latinul, hol magyarul említi. Kivétel csupán a számnév, melyet mindig magyar elnevezéssel emleget.

Az „előragok” csoportjának leírását sajátosságaik bemutatásával indítja, majd felsorolja őket. *Külön megtanulandó* cím alatt azonban a kivételeket is számba veszi. A szóösszetételeket tárgyalva a verbumok, substantivumok, adjectivumok pronomenek, adverbiumok, valamint conjunctiok más szavakkal való „összeragasztása”-ról ír.

A szóalkotást követő, tehát a második rész címe: a Beszéd részei (partes orationis). A szófajfelosztás a szavak mondatban betöltött szerepe alapján történik.

Megtudjuk, hogy a nomenek substantivumokra és adjectivumokra tagolódnak. A pronomeneket aszerint, hogy: 46v: „magukban is megérthetők” vagy pedig csak: 46v: „substantivum mellett állnak” *pronomina substantiva*-nak, illetve *adjectiva*-nak nevezi.

A verbumokat „jelentésük szerint” és „a conjugatio formájára nézve” különíti el.

A szófajtan a továbbiakban az adverbiumok, a praepositiók, a conjunctiók és az interjectiók funkciójának bemutatásáig jut el, majd a következő mondattal zárul: 5r: „Analysis v. Resolutio grammatica, midőn a’ tanuló a’ latin könyvekben előforduló minden szót, a’ felebbi számok szerint megnevezni tud”.

III. A kéziratban használt nyelvtudományi terminusok kérdései:

Előrebocsátandó, hogy Brassai ebben a műben a latin terminusoknak csak egy részét helyettesítette magyar megfelelővel. Ennek oka az lehet, hogy latin nyelvről szóló grammatikát írt, ezért hagyhatta meg az évszázadok során már állandósult és egyetemes használatú latin terminológiát. A magyar szakszavak használatát Brassai idejében is még nagyfokú állandósulatlanság, vagyis ugyanaz jellemezte, amit az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika* előszava nem ok nélkül így fogalmazott meg: „.... (Mester-Szók) Magyarul kitéve, ... eleinte bajt és homályt okoztak.”¹³⁹

A most vizsgált Brassai-kéziratban használt terminusok közül változatlan jelentéssel az alábbiak azóta is használatosak: *idő, ige, indulatszó, mód, nem, névmás, óhajtó igék, szám, számnév, személy, szenvedő* (‘szenvedő ige’), *végződés*.

A terminusok másik csoportjának megértéséhez viszont ma már szükséges a jelentés meghatározása is: *arányos szám* ‘numeralia proportionalia’, *beszédrész* ; ‘szófaj’, *bírást jelentő szó* ‘birtoklást jelentő, azaz birtokszó’, *birtoklók* ‘birtokos névmások’, *egyszerűrag* ‘egy hangból álló toldalék’, *előrag* ‘praefixum’, *előszó* ‘praepositio’, *ismétlő ige* ‘gyakorító ige’, *ismétlő* ‘ismétlődő névmások’, *kezdő igék* ‘verba inchoativa’, *kicsinyítő rag* ‘kicsinyítő jelentésű toldalék’, *kötőszó* ‘kötőszó’, *középigék* ‘verba neutra’, *mondás* ‘mondat’ (l. Alább

¹³⁹ Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Bétsbenn, 1795: XXVII. 1

részletezve!), *mutatók* ‘mutató névmások’, *névhelyettes* ‘névmás’, *öszve illesztő számok* ‘osztószámnevek’, *rag* ‘toldalék’, *rendező számok* ‘sorszámnevek’, *származott szók* ‘származékszók’, *szorzatos szám* ‘szorzószámnev’, *törzsök* ‘tő’, (mely lehet: *hosszú* v. *kurta*; *egész*, *csonkított* v. *toldott*; *elváltozó*), *törzsökszók* ‘tőszók’, *utórag* ‘suffixum’, *vegyesek* ‘vegyes névmások, azaz határozatlan névmások’, *végbetű* ‘szóalakzáró hang’, *végzet* ‘végződés’. A Brassai által használt fenti terminusok közös sajátága az egyjelentésűség. A névhelyettes és a névmás, illetve a végzet és a végződés műszók szinonimái egymásnak.

A Brassai-féle terminusokat egybevettem a legfontosabb kortárs grammatikák műszójegyzékeivel, vagyis az illető mű által használt nyelvtani szakkifejezések „értelmező szótáraival”. Ezek a grammatikák a következők: Földi János, *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika* (1790), Gyarmathi Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (1794), *Debr.Gr.*, Verseghy Ferenc, *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány* (1818, 1821). A *conjugatio*, *interjectio*, *praepositio*, valamint a *pronomen* terminusok magyar megfelelőinek az összehasonlítását Zsinka István, a *beszédrészek magyar elnevezéseinek története* (Bp., 1939.) című munkájának segítségével végeztem el.

Az egybevetés során kitetszett, hogy bizonyos műszavak csupán Brassai munkájában fordulnak elő. A Brassai újításának tűnő terminusok javarészt tisztán alaktani műszavak: *előrag*, *utórag*, *egyszerűrag*.¹⁴⁰ Szófajtani kategóriát megnevező pedig a *név helyettes*. Ide sorolhatók a szófaji alkategóriát megnevező műszavak is: *rendező*, *szorzatos*, *arányos*, illetve *öszve illesztő számok*, *ismétlő*, illetve *vegyes névmás* vagy *név helyettes*, valamint az *ismétlő ige*. Az *elő-* és *utórag* műszavakat a latin praefixum és suffixum magyar megfelelőiként használja a szerző. Az *egyszerűrag* terminus egy hangból álló toldalékot jelent.

A szerző által használt *név helyettes* szinonimáiként az említett szerzőknél a következő terminusok szerepelnek: *névváltó*, *névpótló*, illetve a névmás birtokjeles (*névmással*) vagy birtokjel nélküli alakjai. Brassai *rendező szám* terminusa fölöttébb hasonlít a DebrGr. (236) és Gyarmathi (XXVIII) *rendelő szám*, illetőleg Verseghy (XXXV) *rendszám* terminusaira. A Brassai használta *ismétlő ige*nek Verseghy grammatikájában a *többszöröző ige* felel meg. Az *ismétlő*, illetve *vegyes névmás* ugyanebben a műben *visszatérő*, illetőleg *határtalan névpótló*-ként jelenik meg.

A kevésbé közismert további grammatikákkal való összevetés még hátra van. Így mostani megállapításaim csupán hipotézisnek tekinthetők.

IV. Befejezésként a fentebb említett *mondás*-sal kapcsolatban szeretnék észrevételeket tenni. A kézirat e terminusának – mint ahogy azt előbb már jeleztem – a *mondat* műszó felel meg. Ez a terminus a maga korában feltehetőleg egyáltalán nem hatott szokatlanul. Több grammatikában – pl. Verseghynél (XXXIV. 1.) és a DebrGr.-ban (235 1.) is előfordul.

Brassainál nem is magának a terminusnak a használata figyelemre méltó, hanem az, amit *mondás*-on ‘mondaton’ ért. Ehhez hasznos lehet idéznünk azt, amit a kéziratban az *interjectio* meghatározásában olvashatunk: 50v: „Interjectiok v. indulatszók az indulat felkiáltásai, ‘s magukra mondást képeznek”. Innen szeretném kiemelni a „magukra mondást képeznek” részt. Ezt ti. bizonyára úgy kell értenünk, hogy magukban önálló mondatok. Ezáltal viszont Brassai a most ismertetett kézirat keletkezésekor, azaz már 1840 körül mint funkcionális egységet tárgyalja a mondatot, elődeivel/kortársaival és számos utódjával ellentétben, akik a mondatot még – mai terminussal élve – szerkezeti egységnek tekintették.

¹⁴⁰ Ezekhez is l. T. Somogyi Magda, *Toldalékaink* (rendszerezéstörténet és összehasonlítás) Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. Keszler Borbála. Kézirat. Tankönyvkiadó. Bp, 1993: 225-32.